

СВІДОМІСТЬ ЯК ВІДНОШЕННЯ ЛЮДИНИ ДО СВІТУ

Юрій ШВАЛБ

Copyright © 2004

1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ

Після тривалої перерви тема свідомості знову почала займати центральне місце серед найбільш гострих і обговорюваних проблем психології. Тільки за останні чотири–п'ять років була опублікована велика кількість робіт, присвячених різним аспектам проблеми свідомості. Найбільш примітним є те, що з'явилися не тільки принципово нові теоретичні і методологічні схеми аналізу й опису свідомості як загальнопсихологічного предмета [1, 2, 4, 10 та інші], а й самісні форми свідомості (екологічна, політична, професійна тощо) стали предметом спеціальних досліджень.

Однак до створення цілісної теорії свідомості ще дуже далеко. На наш погляд, проблема полягає в тому, що в більшості підходів робиться спроба “вписування” нових моделей свідомості в колишні парадигмальні рамки загальної психології. Можливо, щоб просунутися у розв'язанні проблем свідомості, треба змінити сам формат розгляду цієї проблеми. Ми вважаємо, що для *загальнопсихологічної теорії сама свідомість є граничною рамковою умовою*. Іншими словами, мовиться про потребу і можливість побудови **свідомісно-центрованої психології**.

Такий підхід припускає прийняття деяких вихідних, сутнісно аксіоматичних положень, що нині просто постулюються, і тільки подальше їхнє розгортання і дос-

лідження може показати їх обґрунтованість та евристичність. Для нас такими постулатами виступили наступні ідеї.

1. Свідомість – інстанція, котра відображає світ і водночас породжує його. Відображення і породження – це дві основні функції свідомості чи відносини, які поєднують свідомість людини і світ.

2. Свідомість – певна цілісність, а не “порожній” простір, який у процесі життя людини заповнюється ідеями, знаннями, уявленнями, образами, переживаннями тощо. Свідомість є внутрішньо диференційованою, структурно і композиційно оформленою цілісністю.

3. Свідомості закономірно іманентні деякі процеси, які утворюють її психологічну структуру.

4. Структурні елементи свідомості є такими, що утворюють різні композиційні зорганізованості.

5. Композиційні зорганізованості мають можливість потенційно нескінченної зміни як убік ускладнення змісту свідомості, так і її спрощення.

6. Свідомість у цілому і кожен її структурний елемент можуть трансформувати свій зміст, а тому повинні задовольняти вимогам принципу спонтанності.

7. Теорія свідомості повинна мати пояснювальний потенціал: від вищих форм особистісного вчинку і витвору до повсякденної поведінки.

Якщо виходити з того, що Свідомість є не тим, що тільки відображає, а й

інстанцією, котра породжує, то законо-
мірно постає питання про те, що ж саме
вона відображає і що породжує.

У філософській традиції Свідомості
протистоїть Світ, причому той самий Світ
протистоїть тій же свідомості, котра і від-
ображає, і породжує. Це цілком виправ-
дана філософська абстракція, але у
психологічному сенсі вона виявляється
явно недостатньою. Хоча в історико-куль-
турному контексті ми постійно зіштовху-
ємося з фактами побудови глобальних
моделей Світу. Проте з методологічної
точки зору цілком очевидно, що ці моделі
не є продуктом відображення, а навпаки
– одним з наймогутніших проявів саме
породжувальних здатностей свідомості.

Що ж протистоїть відображувальній
здатності людської свідомості? Що саме
здатне відобразити наша свідомість з
нескінченної розмаїтості Світу? Чи інди-
видуальній свідомості ніколи (чи майже
ніколи) не приходить зіштовхуватися
зі Світом як таким? Щоразу нескінчен-
ний, різноманітний і неперервно мінли-
вий Світ постає перед індивідом у своїх
привласнених і фрагментарних проявах,
які потрібно якимось чином “зупинити”,
“схопити”, “структурувати” у щось від-
носно стійке.

Універсальна форма такого постання
Світу – Ситуація. І, з цього погляду,
можна говорити, що Індивід живе у Си-
туаціях. Тому антитезою відображуваль-
ної Свідомості є Ситуація. З позиції
останньої увесь зміст свідомості – не що
інше, як відображення (і, звичайно ж,
узагальнення) сукупності життєвих ситу-
ацій індивіда. Якщо якісь ситуації не
відображуються у свідомості індивіда, не
входять до структури його життєвого дос-
віду, то не виникають і не утверджуються
й відповідні компоненти свідомості.

В останні роки категорії *життєвого*
досвіду і *життєвого шляху* все більше
стають предметом конкретно-психологіч-
них досліджень, а пропонувані в них
теоретичні моделі фіксують саме це спів-
відношення. Крім того, у них доведено,

що внутрішня організація свідомості без-
посередньо залежить і відображує харак-
тер і структурні особливості тих ситуацій,
які проживає людина.

З погляду Свідомості, ситуація є не
що інше, як умови існування, структу-
ровані відповідно до змісту уявлень
свідомості. Організованості свідомості
“накладаються” на елементи зовнішнього
світу, структуруючи й організуючи їх у
внутрішньо пов’язані і відносно цілісні
ситуації, що мають свої тимчасові (поча-
ток і кінець) та предметні рамки. Вся
існуюча практика психологічного кон-
сультування (включаючи психологічні
тренінги, психологічну корекцію і психо-
терапію) явно чи неявно виходить з цього
положення і прагне до розширення мож-
ливостей людини в аспекті адекватного
відображення і структурування життєвих
ситуацій у свідомості. Якщо в останній
відсутні уявлення, адекватні яким-небудь
фрагментам ситуації, то ці фрагменти або
взагалі не сприймаються, або маркуються
як те, “чого не може бути ніколи”.

Таким чином, і Ситуація, і Свідомість
мають підлягати деякому загальному
закону чи принципу. На наш погляд, та-
ким принципом є **принцип організова-
ності**, що припускає структурованість
елементів, їх відносну внутрішню не-
суперечність, функціональну цілісність
і просторово-тимчасову обмеженість. Дві
організованості можуть вступати у відно-
шення взаємозалежності і взаємовідобра-
ження, але якщо у філософії дихотомія
“Свідомість – Світ” задається відношен-
ням істинності, то у психології вона об’-
єктивується *відношенням адекватності*.

Адекватність означає, що елементи
об’єктивного світу утворюють, з одного
боку, деяку відносно стійку цілісність (це
і є ситуація), з іншого – комплекс пси-
хічних змістів, котрі відображають цю
цілісність, утворюють гештальт (у самому
широкому сенсі – життєвий досвід), а
між реальною цілісністю і психологічним
конструктом встановлюється відношення
конгруентності. Таке розуміння адекват-

ності призводить до принципової можливості встановлення і здійснення взаємодії як усередині кожної системи, так і між самими системами.

У методологічному плані адекватність означає якісну характеристику відносин між двома системами. У будь-якому разі це завжди визначений стан систем. У біології, зокрема в теорії еволюції, показано, що дві системи можуть приходити в стан балансу і рівноваги двома шляхами. По-перше, за допомогою суто природних механізмів, як це відбувається, наприклад, у процесах взаємодії рослинного життя і неживої природи, коли зміни в одній системі природним шляхом призводять до змін в іншій, а останні визначають напрям наступних змін у першій і так далі до нескінченності. Так, утворення на Землі хлорофілу, що у процесі обміну речовин поглинає вуглекислий газ і виділяє кисень, зумовило появу кисню, наявність якого викликало до життя поширення рослин, що, своєю чергою, визначило виникнення атмосфери, і так далі. По-друге, через виникнення особливих регуляторних дій, котрим властивий активно пристосувальний і доцільний характер. Ці дії зводяться до того, що тварини починають самодостатньо змінювати умови свого існування (наприклад, пустельні тушканчики риють у піску глибокі нори і, тим самим, знижують зовнішню температуру до прийняттого рівня), а ці зміни, згідно з вимогами механізму природного добру, призводять до виникнення і закріплення нових морфологічних ознак. У роботах О.М. Северцова і І.І. Шмальгаузена свого часу було доведено, що саме цей спосіб взаємодії є основним двигуном еволюції, а там, де такі зміни не виникають, тваринні види залишаються незмінними упродовж мільйони років, або зникають.

Цей екскурс у теорію еволюції, якщо його проінтерпретувати в психологічних поняттях, показує, що основним механізмом встановлення відношення адекватності є система суб'єктних дій, спря-

мованих на зміну ситуативних умов існування самого суб'єкта. Ж.Б. Ламарк у "Філософії зоології" [5] стверджував, що усім тваринам притаманне "прагнення до досконалості", намагання змінити себе у бік найкращого задоволення потреб, і чим вище еволюційними сходами піднімається людина, тим важливішою стає сама ця складова її розвитку.

Очевидно, можна стверджувати, що на відміну від тварин людина встановлює відношення адекватності не тільки шляхом активної зміни деяких елементів ситуації чи еволюційної трансформації себе як виду, але і через активну зміну себе самої як суб'єкта життя і поведінки. Це означає, що на рівні особи принцип адекватності реалізується як можливість регуляції елементів обох систем – і умов Ситуації, і себе самої як Суб'єкта. Саме **свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна "схопити" і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно.**

Разом з тим треба враховувати, що ситуація не є чимось індивідуальним. За рідкісним винятком будь-яка ситуація – сукупний продукт взаємодії людей і предметів, котра й утворює *життєву ситуацію кожного*. Іншими словами, принцип організованості повинен бути доповнений **принципом комунікативності**. Тоді виникають запитання: що ж протистоїть породжувальній здатності людської свідомості? Що саме здатне породити наша свідомість у нескінченній розмаїтості Світу?

Найбільш загальна відповідь, що Свідомість породжує Світ, є знову ж таки неточною і дуже оманливою, тому що призводить до суб'єктивістського примітивного твердження, а саме: "світ є таким, яким я його собі уявляю". Людина, напевно, ніколи не зіштовхується із "Світом як таким". Це тільки філософська абстракція. Вона завжди має справу зі Світом, зупиненим і відкалькованим у формах і категоріях Культури, причому незалежно від того, які саме визначення культури ми приймаємо. Це дає підставу

говорити, що вихідною антитезою породжувальної свідомості є відношення “Свідомість – Культура”. Аргументуємо це так. Особистість через цілепокладальну свідомість одержує можливість діяльній реалізації своїх відношень до світу. Воднораз цілепокладання – не єдина функція свідомості, оскільки існують інші нецілепокладальні форми поведінки й існування особистості, котрі також вирізняються усвідомленістю. З позиції Культури, усі форми свідомості (індивідуальної і групової) – кінцевий продукт процесу трансляції культури. Якщо ті чи інші форми культури ніяк не виявлені, то вони стають “мертвими”, актуально відсутніми. Причому потенційно будь-які форми культури можуть бути задіяні до безпосередньої життєактивності людей і ставати формами їхньої свідомості. Проте реально, у даний момент часу, в кожній повноцінній соціальній групі й у сукупності їхніх діяльностей наявні лише окремі фрагменти універсуму культури.

З погляду Свідомості, культура – це не що інше, як зафіксовані і такі, що мають потенційну здатність *трансляції змісту свідомості*. Якщо останній ніяк не виявляється назовні, то така інкапсульована свідомість ніяк не може бути пізнана й описана; вона стає принципово недоступною іншій свідомості і перетворюється в чисту суб’єктивність. Якщо форми виразності є, то вони повинні відповідати принципу трансляції. Тільки в цьому випадку свідомість як факт виразності виявляється потенційно доступною будь-якій іншій свідомості, а її продукти можуть бути зрозумілі, зафіксовані й у такий спосіб утвердитися як форми культури. Отож форми Культури і виразні змісти Свідомості фактично є тими самими. **І Культура, і Свідомість існують за загальними принципами виразності і трансляції.** Звідси очевидно, що побудова теорії свідомості можлива при її розгляді в рамках відношення до категорій ситуації і культури. Свідомість і ситуативна, і культурна, але це різні відношення свідомості.

Для побудови психологічної теорії свідомості принципово важливим є питання про цілісність чи форми свідомості. Як ми вже показували, фрейдистська модель припускає “розірваність” свідомості, тобто наявність у ній принаймні двох форм, або нашарувань. Двоформатну модель свідомості пропонували і С.Л. Рубінштейн, і В.П. Зінченко. Запропонований нами спосіб схематизації також підштовхує до припущення про подвійну організованість свідомості. Однак таке рішення є надзвичайно проблематичним. Справа в тім, що відношення “Ситуація – Культура” принципово відмінне від відношення “Біологічне – Соціальне”.

Як нам здається, і ситуація, і культура – це не самостійні сутності, а швидше *іноформи людського Світу*. Іншими словами, вони є різними формами постання перед людиною світу її життя. Для конкретного індивіда світ може бути сприйнятий або в ситуативних формах культури, або в культуровідповідних ситуаціях, і тільки у царині психологічного абстрагування ми розмежуємо світ на ці дві протилежності. Тому далі припускаємо, що теоретична модель свідомості має будуватися як двоформатна, тобто складатися із двох самоцінних моделей: а) моделі свідомості, яка породжує, і б) моделі свідомості, яка відображає. Але при цьому потрібно жорстко визначати межі вживання кожної з них, а також постійно вказувати на спосіб їхнього поєднання чи взаємної трансформації.

Зупинимось на ще одному важливому методологічному моменті. Мовиться про зовнішні рамки. Як було показано, ними для свідомості є ситуація і культура, але що буде зовнішньою рамкою для тріади “Ситуація – Свідомість – Культура”? Цій тріаді протистоїть Хаос, що є вихідним станом Світу, і до якого той повертається при ослабленні Свідомості. Свідомість *зупиняє* нескінченну плинність Світу або шляхом структурування ситуації, або через утвердження форм культури. При цьому, якщо ми будемо розглядати свідомість саме як психологічний феномен,

а не як категорію філософії, то надзвичайно важливими виявляються два моменти. По-перше, індивідуальній свідомості може протистояти не тільки природно-природний світ як хаос, а й певні елементи культури чи соціальної організованості, що або ще не освоєні індивідом, або сприймаються як абсолютно далекі. По-друге, сама суб'єктивність може стати тим хаосом, у який занурюється індивідуальна свідомість: відтак схема “вивертається”, і тоді тільки соціокультурний універсум виявляється здатним протистояти божевіллю і порожнечі свідомості. Абсолютно правий був Ф. Гойя, стверджуючи: “Сон розуму породжує чудовиськ”.

2. БАЗОВА МОДЕЛЬ ПОРОДЖУВАЛЬНОГО ВІДНОШЕННЯ СВІДОМОСТІ

Вище ми намагалися показати, що свідомість і культура існують за загальними принципами. Однак вони пов'язані між собою не безпосередньо: змісти свідомості не можуть автоматично знаходити культурні (культуродоцільні) форми, а компоненти культури безпосередньо не стають змістами свідомості. Опосередкованою ланкою у системі відношень “Сві-

домість – Культура” є **Діяльність**. Для свідомісно-центрованої психології діяльність – *універсальний засіб вираження змістів свідомості у формах культури і водночас механізм перетворення форм культури в універсалії змістів свідомості*.

Зазначене відношення доречно відобразити у вигляді схеми, де відношення “Свідомість – Культура” опосередковується системами Діяльності. Причому, якщо розглядати рух змістів від свідомості до культури, то опосередкованою ланкою виступатимуть усі форми предметно-перетворювальної діяльності, котрі забезпечують виразність свідомості в об'єктивованому матеріалі. А якщо аналізувати поступ від культури до свідомості, то такою ланкою слугуватимуть усі форми учбової діяльності, що забезпечують трансляцію і привласнення індивідом форм культури (*рис. 1*).

Пропонована схема задає тільки загальний принцип теоретичного аналізу і потребує подальшого розгорнення і конкретизації в обох напрямках. Щонайперше розглядаючи рух-поступ **від свідомості до культури**, виділимо три кардинальні моменти.

По-перше, не існує прямого переходу від змістів свідомості і складових її психічних процесів до форм діяльності.

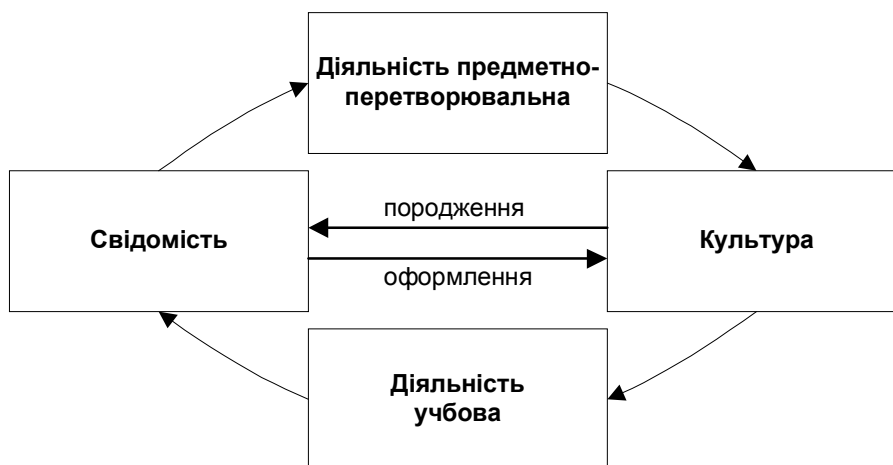

Рис. 1.

Схема взаємозв'язків у системі “Свідомість – Культура”

Аналізовані змісти можуть спричинити розгортання діяльності тільки тоді, коли набувають формовияву мети, цілі. Істотно те, що такі цілі не є відображенням “предмета потреби”, а відіграють роль засобу оформлення деякого задуму як ідеї того предмета, що ще не існує, вірніше, існує, тільки в суб’єктивному просторі особистості як його чиста можливість. Тому все подальше розгортання діяльності – це лише спосіб реалізації таких цілей.

Відтак цілепокладання внутрішньо організується як психологічна умова і початкова ланка розгортання діяльності, воно не є психічним процесом у традиційному розумінні цього поняття, тобто йому властиві процесуальні характеристики, але воно не тотожне таким психічним процесам, як сприйняття, пам’ять чи мислення. Іншими словами, цілепокладання – особлива **психологічна функція свідомості**, котра забезпечується перебігом різних психічних процесів.

По-друге, принциповим є питання про те, що становить продукт чи результат діяльності. Говорячи про породжувальне відношення, треба розуміти, що далеко не всякий продукт може ставати результатом, потенційно здатним увійти в тіло культури. Більше того, критерій новизни виявляється важливим, але недостатнім, його треба доповнити, принаймні, ще трьома критеріями – культуровідповідності, свідомості й відчужуваності. Культуровідповідність припускає можливість “прочитування” результату іншими людьми, навпаки свідомість потребує наявності у результаті втіленої ідеї (задуму). Тоді як відчужуваність утверджує спроможність наступного діяння з результатом, причому незалежно від самого суб’єкта його породження. Тому результатом діяльності є деякий **значенневий об’єкт (упредметнений зміст)**,

що характеризується певною новизною, культуровідповідністю виразної форми, усвідомленням ідеї й відчужуваністю від суб’єкта.

По-третє, значенневий об’єкт може увійти до культури тільки в тому випадку, якщо він стає предметом особливих дій інших людей. На наше переконання, сутність цих дій полягає в **оцінюванні**¹ даного об’єкта (звісно ж, оцінка передбачає і сприйняття, і розуміння, й інші дії). Оцінювання припускає співвіднесення людьми даного об’єкта з прийнятою ними системою культурних норм, цінностей, аналогічних предметів тощо. Позитивне оцінювання призводить до **означування** предмета як культуровідповідного, і воно стає ще одним елементом культурного простору. Інакше кажучи, значенневий об’єкт саме через оцінювання знаходить **культурне значення**².

Отже, загальна послідовність руху-поступу від свідомості до культури може бути виражена у такий спосіб: зміст свідомості (ідея, задум) – цілепокладання – предметно-перетворювальна діяльність – значенневий об’єкт – оцінювання – культурне означування – елемент культури. Причому від змісту свідомості до значенневого об’єкта процеси можна визначити як **виразні**, а від значенневого об’єкта до елемента культури – як **трансляційні (див. рис. 2)**.

Подана модель-схема наочно показує, що такі визначення свідомості, як породжувальна, творча, виразна, універсальна, цілепокладальна, діяльнісна, культурна та інші, є не чим іншим, як різними аспектами однієї і тієї ж форми свідомості.

При цьому істотно те, що в нашаруванні процесів завжди виникає певний розрив, що означає перехід від індивідуальних психологічних процесів до соціальних.

¹ Оцінка, таким чином, є ще однією психологічною функцією свідомості нарівні із цілепокладанням.

² На противагу О.М. Леонтьєву, який вважав, що смисл – це суб’єктивоване значення, ми стверджуємо, що зміст – це об’єктивований смисл.

Тепер розглянемо рух-поступ від культури до свідомості. Тут, як зазначалося, вихідним для нас є уявлення про те, що змісти чи форми культури не можуть автоматично ставати змістами свідомості. Тому всі змісти культури тільки потенційно можуть стати змістами індивідуальної свідомості, хоча реально людина привласнює тільки певні фрагменти культури. На нашу думку, універсальним соціокультурним механізмом “перекладу” форм культури у змісти свідомості (чи, що те ж саме, формування свідомості) є всі форми учбової діяльності. Для того щоб цей процес переходу здійснився, необхідне дотримання наступних умов.

По-перше, для того щоб форми культури увійшли у зміст учбової діяльності, вони повинні бути відібрані і спеціальним чином трансформовані. У відомих роботах В.В. Давидова [3], Г.П. Щедровицького [12], Д.Б. Ельконіна [13] і в наших дослідженнях системи домашньої освіти [11] добре описані соціокультурні механізми і процедури такого добору і трансформації. Тому нам досить вказати тільки загальний принцип, що полягає у тому, що ті чи інші фрагменти культури вирізняються як **цінності, які підлягають обов’язковій трансляції і відтворенню** у свідомості наступних поколінь. Хоча історично міняються критерії добору елементів культури, але у будь-якому випадку вони **ідеалізуються і нормуються**,

й уже як ідеалізовані нормовані об’єкти потрапляють до системи учбової діяльності. Фактично тут ми маємо справу з тим же механізмом цілепокладання, однак з тією лише відмінністю, що він розгортається як соціокультурний, а не як індивідуально-психологічний процес і вирішує завдання **соціального керування**.

По-друге, це питання про саму учбову діяльність та її продукти. У сучасних концепціях обґрунтовано уявлення про цю діяльність як сумісно-розподілену у системі “Вчитель – Учень”, де діяння вчителя й учня утворюють загальний простір постановки і розв’язування специфічних задач [3; 6; 7; 8; 9]. Незважаючи на розходження в термінології, зазначена теза нині фактично є загально-визнаною. У рамках цього ж підходу утвердилося уявлення, що головний продукт (а відтак мету і результат) учбової діяльності становлять зміни у внутрішньому світі дитини (в термінології Д.Б. Ельконіна – розв’язання завдання на саморозвиток). Водночас цілком правомірно виділяти соціокультурний пласт учбової діяльності, що протистоїть індивідуальному нашаруванню учня. У цьому, власне соціокультурному, пласті специфічним результатом цієї діяльності будуть саме репрезентовані ідеалізовані взірці культури як **норми побудови будь-яких діяльностей**.

По-третє, репрезентовані норми, формовиваляючись як специфічні форми упредметнення культурних значень, не можуть

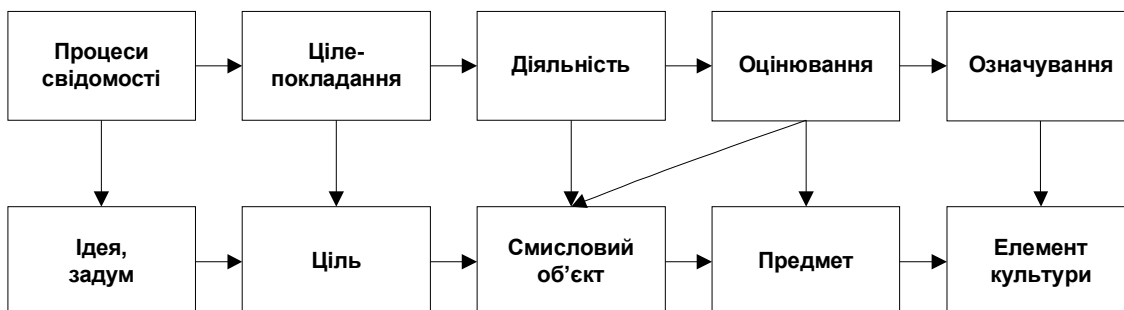

Рис. 2.

Схема-модель породжувального руху від свідомості до культури

автоматично переходити у форми суб'єктивності. Численні дослідження показали наявність особливого механізму такого "перекладу", що прийнято визначати як **процес прийняття**. У теорії учбової діяльності процеси прийняття вивчені досить добре і немає потреби докладно зупинятися на їхньому описі. Водночас є три моменти, які важливо спеціально підкреслити.

1. Тільки у процесі прийняття зовні покладений об'єкт стає предметом діяльності суб'єкта, тобто учень освоює не будь-які репрезентовані йому норми і зразки культури, а тільки ті, котрі він приймає як предмет привласнення.

2. Процес прийняття становить проблему адекватності прийнятого прийнятому. У різних системах (формах) учбової діяльності ця проблема може переформулюватися у проблему правильності, точності, повноти тощо, але незалежно від цього сам процес породжує особливий тип дій, спрямованих на порівняння зрізця і продукту прийняття. Цей тип дій є ще однією психологічною функцією – контролю.

3. Процес прийняття завжди призводить до певної **трансформації** прийнятого змісту. Зокрема, **зразки культури**, трансльовані в учбовій діяльності як норми побудови інших діяльностей, у **процесі прийняття трансформуються в розумові схеми-моделі, образні метафори і значеннєві символи**, котрі й становлять **основний зміст свідомості суб'єкта учбової діяльності**.

Отже, загальна послідовність руху-поступу від культури до свідомості може бути виражена у такий спосіб: простір культури – соціальне керування – цінності – учбова діяльність – культурні зразки – прийняття – предмет – трансформація – зміст свідомості (моделі, метафори, символи). Причому розгортання процесів від простору культури до культурного взірця можна визначити як **виразне**, а від останнього до змісту свідомості як **трансляцію (див. рис. 3.)**.

Зіставлення описаних двох напрямків теоретичного руху-поступу і співвіднесення поданих схем-моделей дають змогу уточнити і конкретизувати ще кілька моментів. Передусім істотним, з погляду даного підходу, є той факт, що культура не має власних процесів, тобто вона самодостатньо не утримує природних механізмів існування і розвитку. Культура – суто штучне утворення, тому механізми її виникнення, розвитку і функціонування лежать поза нею. Такими механізмами і є породжувальні процеси свідомості та відповідні діяльності як спосіб з'єднання свідомості і культури. Саме це співвідношення свідомості і культури може бути схарактеризоване як циклічна взаємодія, де вихідний момент становлять породжувальні процеси свідомості, а завершальний – наповнення свідомості культуродоцільним змістом.

Водночас проведений аналіз показує, що далеко не будь-який зміст свідомості

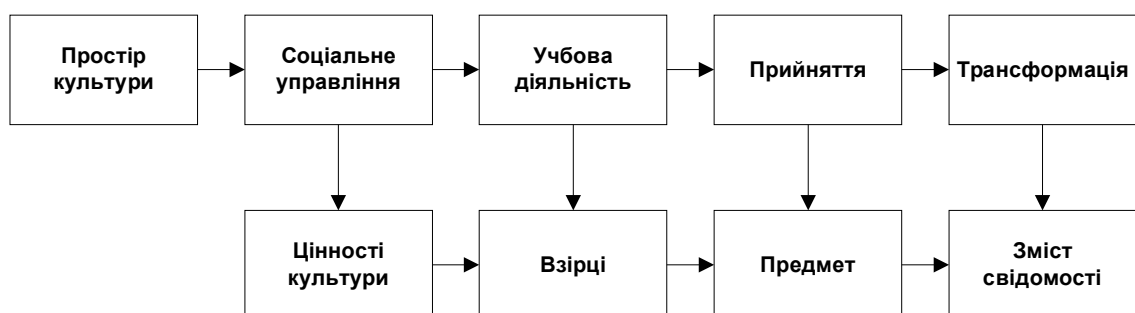

Рис. 3.

Схема-модель породжувального руху-поступу від культури до свідомості

має породжувальний потенціал. Таким потенціалом, очевидно, можуть володіти тільки ті змісти свідомості, що відтворюються у самій свідомості через механізм учбової діяльності. Якщо на початку нашого аналізу говорилося просто про будь-які змісти, ідеї і задуми, то тепер можна уточнити нашу тезу: породжувальним потенціалом володіють лише нові розумові моделі, образні метафори і значеннєві символи. Це уточнення приводить нас до постановки наступної проблеми: які психічні процеси породжують саме ці змісти свідомості, чи, що те ж саме, якою повинна бути процесуальна (функціональна) структура свідомості, щоб вона забезпечувала виникнення даних змістів?

3. БАЗОВА МОДЕЛЬ ВІДОБРАЖАЛЬНОГО ВІДНОШЕННЯ СВІДОМОСТІ

Здавалося б, що саме відображальна здатність свідомості найгрунтовніше описана в десятках фундаментальних філософських і психологічних працях. Однак структурно-функціональна цілісність відображальної свідомості залишилася фактично за межами психологічного аналізу. Так, С.Л. Рубінштейн вказує на наявність особливої площини “повсякденної свідомості”, котра забезпечує адаптивну поведінку в життєвих ситуаціях, але він не дає їй скільки-небудь розгорнутого психологічного опису. В.П. Зінченко виділяє чотири компоненти у психологічній структурі свідомості, що утворюють її двошарову, чи дворівневу зорганізованість. Нижній шар одержав назву “буттєвого”, а верхній — “рефлексивного”. Однак і в цьому випадку мовиться про змісти свідомості, а питання про функціональну структуру психічних процесів, які визначають наявність та існування цих змістів, не ставиться.

Адекватність свідомості ситуації і ситуації свідомості, і встановлення між ними комунікативних зв'язків доводять можливість прояву свідомості у формах

доцільності, що визначають спрямованість і способи поведінки. Іншими словами, Свідомість і Ситуація пов'язані через **доцільну поведінку, котра відіграє роль опосередненої ланки під час руху-поступу від ситуації до свідомості, і від свідомості – до ситуації.**

Для свідомісно-центрованої психології доцільна поведінка виявляється універсальним способом структурування і регуляції ситуацій й водночас є механізмом перетворення ситуативних конструктів в образи-зразки повсякденної свідомості. Це відношення можна відобразити у вигляді схеми, на якій воно (бінарність цілісності “Свідомість – Ситуація”) опосередковується системами Поведінки. Причому, якщо розглядати рух змістів від свідомості до ситуації, то опосередкованою ланкою будуть усі форми організаційно-регуляторної поведінки, що забезпечують трансформації ситуації у відповідність із уявленнями свідомості. А якщо аналізувати зворотний рух – від ситуації до свідомості, то такою ланкою виступатимуть усі форми адаптивної поведінки, що уможливають прийняття індивідом законодоцільності типів ситуацій. Окреслені взаємозв'язки подамо унаочнено (*див. рис. 4*).

Розглянемо більш детально характер взаємодії свідомості і ситуації за обома напрямками їх імовірного зв'язку. Рух-поступ **від свідомості до ситуації**, як уже було показано, організовується як активна перетворювальна поведінка. Його вихідним моментом є не образ ситуації як такий, а переживання стану внутрішнього дискомфорту, незадоволення чи нестатку. Це переживання – рушійна сила і джерело енергії в розгортанні поведінки, і на рівні свідомості виявляється в нереклексивній ідеї на зразок: “отут щось не так”, “треба щось робити”. Починаючи з цього моменту, припиняється безпосереднє сприйняття елементів довкілля, в уявленні зароджується і згодом постає образ ситуації. Істотно те, що цей образ із самого початку **упереджений**: пережитий стан нестатку визріває як

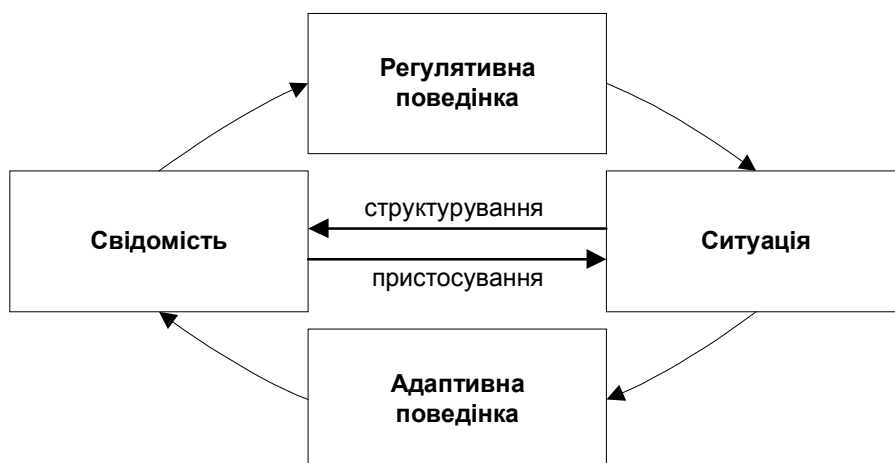

Рис. 4.
Схема взаємозв'язку в системі “Свідомість – Ситуація”

інтуїтивний³ критерій добору елементів та їх співорганізації в єдиному образі ситуації. Це призводить до того, що останній завжди парадоксальний: з одного боку, кожен елемент ситуації повинен відображатися з максимальною точністю і прагнути до об'єктивності, а з іншого – добір елементів та їх конфігурування у цілісний образ прагне до максимальної суб'єктивності.

Формування образу ситуації є розгорнутим у часі процесом, котрий завершується з виявленням у структурі ситуації того елемента, що у суб'єктивному уявленні постає як об'єкт, співмірний із пережитим недостатком (предмет чи споживання потреби). У ролі такого елемента можуть бути **реальні предмети** (чи зв'язки між реальними предметами), що маркуються у свідомості як “те, що треба одержати”, чи **порожні місця у структурі ситуації**, що позначаються у свідомості як “те, що потрібно зробити” (побудувати, створити тощо). Це означає, що формування образу ситуації завершується тоді, коли вона знаходить чітко виражену **інтенціональність** та коли виокремлюється цільовий елемент у самому образі ситуації.

Характерною рисою такого цільового конструкта є те, що він, хоча і виникає у просторі образу, все ж приписується суб'єктом простору ситуації, тобто об'єктивному простору як мета-предмет. Фактично тут маємо справу з особливим психологічним механізмом постановки цілі як визначення зовнішньої щодо суб'єкта мети у формі існуючого предмета. Феноменологічно цей механізм визначення цілі досить добре описаний як процес **прийняття рішень**. Причому це відноситься не тільки до предметів споживання як таких, а й до станів самої людини. Наприклад, ціль “досягти певного положення в суспільстві чи професійному середовищі” припускає наявність у свідомості суб'єкта “об'єктивної” соціальної чи професійної “сходінки”, своєрідного “табеля про ранги”.

Як уже підкреслювалося, предмет-мета-предмет співвідноситься з недостатком, але це співвіднесення ніколи не є прямим і безпосереднім. Досягнення мети-предмета припускає певні **витрати** з боку суб'єкта, а тому завжди здійснюється своєрідне “зважування”, зіставлення сили недостатку (потреби у предметі) з величиною і якістю витрат. Таке співвідне-

³ “Інтуїтивний” аж ніяк не означає неусвідомленість. Ми дотримуємося трактовки інтуїтивного, як неререфлексивного та “очевидного” для суб'єкта, як того, що для суб'єкта є “само собою зрозумілим”, та такого, що не потребує будь-яких додаткових пояснень та обґрунтувань [див. 9].

сення розкриває суб'єктивну **доцільність** досягнення предметної мети. Остання означає здатність діяти відповідно до обставин, виходячи з пріоритетів, встановлених у психологічному конструктиві ситуації. Ці пріоритети в суб'єктивному просторі свідомості утверджуються як ідеї “користі”, “розумності”, “вигоди”, “боргу”, “самоствердження” тощо. В цілому набір таких ідей дуже обмежений, і вони утворюють коло соціально прийнятних мотивів, котрі добре розуміються, і відповідної їм поведінки. Отож доцільність – це опосереднена ланка між Свідомістю і Поведінкою, механізм поєднання образу самої ситуації та уявлень про способи дії стосовно елементів ситуації. Іншими словами, вона завжди виявляє **поведінковий зміст елементів ситуації**.

Уявлення про ситуацію стає двошаровим. Нижній шар містить уявлення про елементи ситуації та їх зв'язки, а верхній – уявлення про способи дії і поведінки стосовно елементів ситуації. Ця конструкція з'єднується й утримується на образі цілі-предмета, котрий задає внутрішню усвідомлюваність усім її компонентам. Образ ситуації починає осмислюватися і переживатися як “моя ситуація”, а уявлення про способи дій перетворюється у план дій, в образ поведінкового акту. Якщо в уявленні суб'єкта ці два шари виявляються добре узгодженими, то розгортається конкретна поведінка, але якщо в них виникають розриви чи суперечності, то активізуються особливі процедури⁴ проблематизації, рефлексії, комунікації тощо. Зазначені розриви можуть бути трьох типів: а) елементи образу ситуації не утворюють цілісний і внутрішньо несуперечливий образ, котрий фіксується на рівні свідомості як твердження-затвердження-ствердження-

питання-твердження: “Я не розумію, що відбувається”; б) відсутній зразок-образ-зразок якого-небудь значимого способу дії: “Я не знаю, що робити”; в) не знаходяться підстави для визначення доцільності: “Усе це зовсім безглуздо”.

Ми не будемо зупинятися на описі і структуруванні конкретно-психологічних процесів, котрі виникають за умов розриву, проте відмітимо принципово важливе: в одних випадках вони усуваються шляхом поточної роботи свідомості, а в інших – спричиняють потребу виходу на адекватний рівень функціонування свідомості – на перебіг її породжувальних процесів. Іншими словами, розрив може ставати умовою і психологічним механізмом взаємозв'язку форм і функцій свідомості.

Отже, наявність внутрішньо узгодженого уявлення про ситуацію є підставою розгортання конкретного акту поведінки. Хоча існує величезна кількість різних форм поведінки (і вони на сьогоднішні поверхово описані й систематизовані), є сенс вказати на їх загальні психологічні характеристики.

1. Активно-перетворювальна поведінка відрізняється високим рівнем **планування**, а кожна реальна дія **безпосередньо призводить до зміни ситуації**. Тому план повинен фіксувати не саму собою послідовність дій, а їх наступність з урахуванням поточних змін, внесених самою дією. Він вибудовується за принципом “якщо – то”, і є, фактично, **прогностичним планом**, що поєднує у собі елементи прогнозування змін і планування дій⁵.

2. Здійснення такої поведінки припускає наявність постійного контролю змін ситуації, який здійснюється як співвіднесення плану дій і реально спричинює зміни у ситуації, тобто сутнісно організується “над ситуацією”. Він забезпечує поточне коректування образу

⁴ Один з найбільш переконливих та розгорнутих варіантів опису процесів свідомості у ситуації розривів міститься у схемі організації системи мислєдїяльності Г.П. Щєдровицького.

⁵ Можна припустити, що в онтогенезі психологічні функції прогнозування та планування формуються одночасно як єдина функція свідомості, котра тільки в подальшому розділяється на дві відносно незалежні. Однак це припущєння потребує серйозної експериментальної перевірки.

ситуації і розуміння причин наявних змін. Психологічна “втрата контролю над ситуацією” означає не розуміння передумов актуальних змін. Досвід Чорнобильської катастрофи і разючих соціально-економічних перетворень початку 90-х років показав, що масова втрата контролю призводить до розпаду саме активних форм поведінки і зумовлює поширення суто адаптивних форм поведінки, зорієнтованих на примітивне виживання.

3. Поведінка розглядається суб’єктом як джерело (причина, фактор тощо) зміни ситуації, котре призводить до виникнення почуття **керованості** ситуацією. У психологічному аспекті це ставить людину **над ситуацією** і дає їй змогу почувати себе суб’єктом життєдіяльності в цілому, а не тільки у вузькому діяльницькому розумінні. Саме керованість ситуацією перебуває у підґрунті цілої низки добре відомих психологічних феноменів, наприклад, таких, як атрибуція відповідальності.

Активна перетворювальна поведінка розгортається доти, поки у просторі ситуації не виникає той предмет, що відповідає цільовому конструкту, коли суб’єкт вважає, що “ціль досягнута”. Психологічний гештальт завершується і, що надважливо, закривається. Психологічна завершеність при досягненні ціль-предмета викликає амбівалентні почуття: з одного боку, виникає почуття задоволення, але з іншого – утверджується відчуття порожнечі, почуття втрати перспективи. І чим більше часу і сил людина вкладає в досягнення такої цілі, тим більшої виразності набуває це протиріччя. В окремих випадках саме факт досягнення цілі стає причиною найглибшої життєвої кризи особистості, коли здається, що усе вже досягнуто й у майбутньому вже нічого більше не буде.

Отже, рух-поступ від свідомості до ситуації розгортається в наступній логіці: переживання почуття нестатку – проблематизація (постановка питання про дію) – побудова образу ситуації – виділення в образі предметної цілі – оцінка доціль-

ності – ухвалення рішення – побудова плану дії – перетворення ситуації – досягнення предмета-цілі. Цю послідовність можна подати наочно (*див. рис. 5*).

Тепер розглянемо характер взаємозв’язку свідомості і ситуації при русі **від ситуації до свідомості**. У цьому випадку опосереднену ланку становлять усі форми реактивно-приспосувальної чи адаптивної поведінки. Механізми формування, становлення і регуляції останньої вивчені й описані у психології детально. Причому вони вивчені і на психологічному, і на психофізіологічному, і на фізіологічному рівнях. Звичайно ж, це не означає, що у цій сфері немає нерозв’язаних проблем. Але принципи схеми і моделі на сьогоднішні цілком переконливі, і немає потреби їх відтворювати. Вкажемо тільки на два моменти. По-перше, що провідним психічним процесом у цьому типі взаємодії є сприйняття, причому вихідно сприйняття змін ситуативних умов (тобто того, що описується через процеси розпізнавання, апперцепції й антиципації). По-друге, функціонування і зміни свідомості визначаються формуванням сукупності механізмів стереотипізації, тобто тих механіз-

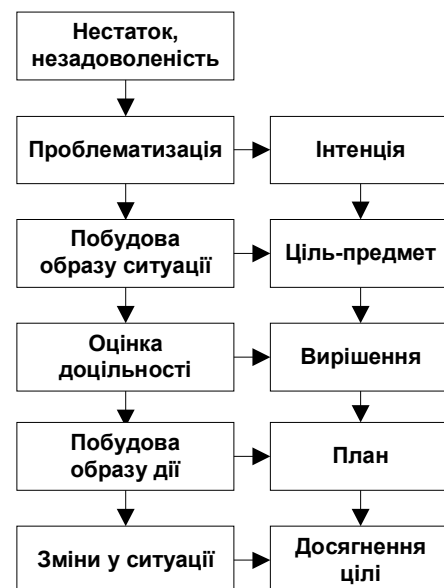

Рис. 5.

Схема-модель руху-поступу від свідомості до ситуації

Базові характеристики свідомості

Параметри	Функціональні властивості свідомості	
Зовнішні функції	Відображення	Породження
Зовнішня предметність	Ситуація	Культура
Принцип функціонування	Організованість (структурність), комунікативність	Виразність, трансляція
Підстави активності	Нестаток, незадоволеність	Ідея, задум
Змісти свідомості	Ситуативні образи, уявлення	Схеми, метафори, символи
Провідна внутрішня функція	Ухвалення рішення	Цілепокладання
Форма психологічного упредметнення	Предметна ціль	Ідеальна ціль
Спосіб прояву	Досягнення	Втілення
Форма прояву (зовнішня активність)	Поведінка	Діяльність
Регулятивний механізм активності	Доцільність	Реалізація
Суб'єктивний результат активності	Організація ситуації	Новий значеннєвий об'єкт
Об'єктивний результат активності	Зміна ситуації	Розширення простору культури

мів, котрі забезпечують виникнення й існування у свідомості стійких і погано рефлексивних моделей поведінки (усталені реакції і рефлексії, звички, установки, стереотипи, аттитюди тощо).

Таким чином, нами здійснене психологічне обґрунтування свідомості через особливості її взаємодії з універсумом культури і різноманітним ситуацій. При цьому ми виходили з того, що культура і ситуації є універсальними рамками постановня Світу перед людиною, а тому прагнули показати, що саме через ці типи взаємозв'язку реалізуються дві головні функції свідомості – породження і відображення. У зв'язку з цим нами запропоновано низку структурно-функціональних моделей-схем цих відношень у сфері свідомості.

Загалом описані характеристики свідомості можуть бути подані у вигляді загальної типологічної таблиці (*див. табл.*).

Матеріал таблиці переконує, що свідомість не можна інтерпретувати тільки як набір змістів. С.Л. Рубінштейн був правий, стверджуючи, що свідомість – це завжди ще й *відношення, котрому* притаманна власна процесуальність. Іншими словами, *свідомість повинна мати деяку внутрішню структуру, котра являє собою певну композицію психологічних процесів*, які могли б забезпечити зазначені відношення свідомості до ситуацій, культури, поведінки і діяльності.

Отже, на наше переконання:

1) можливе створення *свідомісно-центрованої* психології;

2) свідомість як *породжувальна інстанція* має розглядатися у системі відношення “Свідомість – Культура”;

3) свідомість як *відображувальна інстанція* має вивчатися у системі відношення “Свідомість – Ситуація”;

4) цілісна теорія свідомості можлива на шляху аналізу тріади “Ситуація – Свідомість – Культура” як такої, що конфронтує Хаосу.

1. Гордеева О.В. Последствия методологической ориентации на марксизм при изучении сознания (на материале работ А.Н. Леонтьева) // Вопросы психологии. – 1998. – № 5. – С. 59.

2. Гордеева О.В. Проблема структуры сознания в трудах Л.С. Выготского // Мир психологии. – 1999. – № 1. – С. 111–118.

3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.

4. Зинченко В.П. Проблема внешнего и внутреннего становления образа себя и мира как реализация сознания // Мир психологии. – 1999. – № 1. – С. 97–104.

5. Ламарк Ж.-Б. Философия зоологии / Пер. с фр. – Т. 1. – М.-Л., 1933. – 330 с.

6. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезе: / В 2 т. – К.: Форум, 2002. – Т. 1. – 319 с.; Т. 2. – 335 с.

7. Машбиц Е.И. Психологические основы управления учебной деятельностью. – К.: Вища школа, 1987. – 224 с.

8. Репкин В.В. Формирование учебной деятельности в младшем школьном возрасте // Вестн. Харьк. ун-та, 1978. – № 171, серия Психология. – Вып. 11. – С. 40–49.

9. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–385.

10. Ульбина Е.В. Психология обыденного сознания. – М.: Мысль, 2001. – 263 с.

11. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. – К.: Стилюс, 1997. – 240 с.

12. Шедровицкий Г.П. Об исходных принципах анализа проблемы обучения и развития в рамках теории деятельности // Избр. труды. – М.: Шк. Культ. Полит., 1995. – С. 197–227.

13. Эльконин Д.Б. Психологические вопросы формирования учебной деятельности в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии обучения и воспитания. – К.: Рад. школа, 1961. – С. 12–14.

Надійшла до редакції 27.08.2004.